

Bomen langs de grachten

Historische achtergrond en karakteristiek
van de bomen langs de Utrechtse grachten

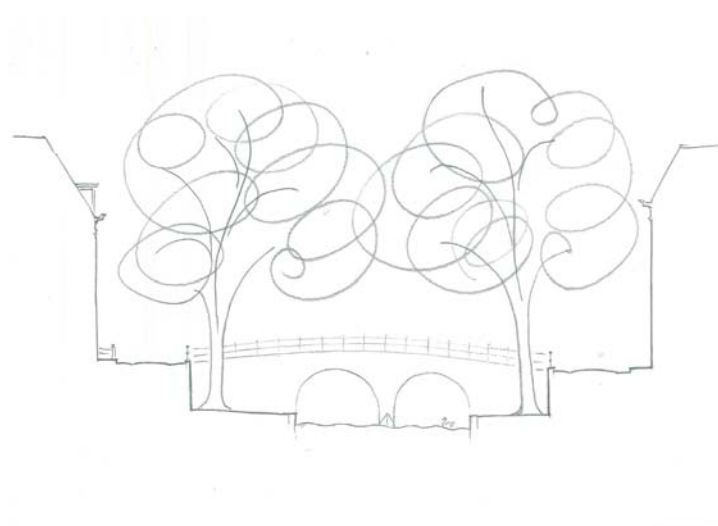
Cultuurhistorisch rapport

Cultuurhistorisch rapport

BOMEN LANGS DE GRACHTEN

Historische achtergrond en karakteristiek van de bomen
langs de Utrechtse grachten

A.F.E Kipp

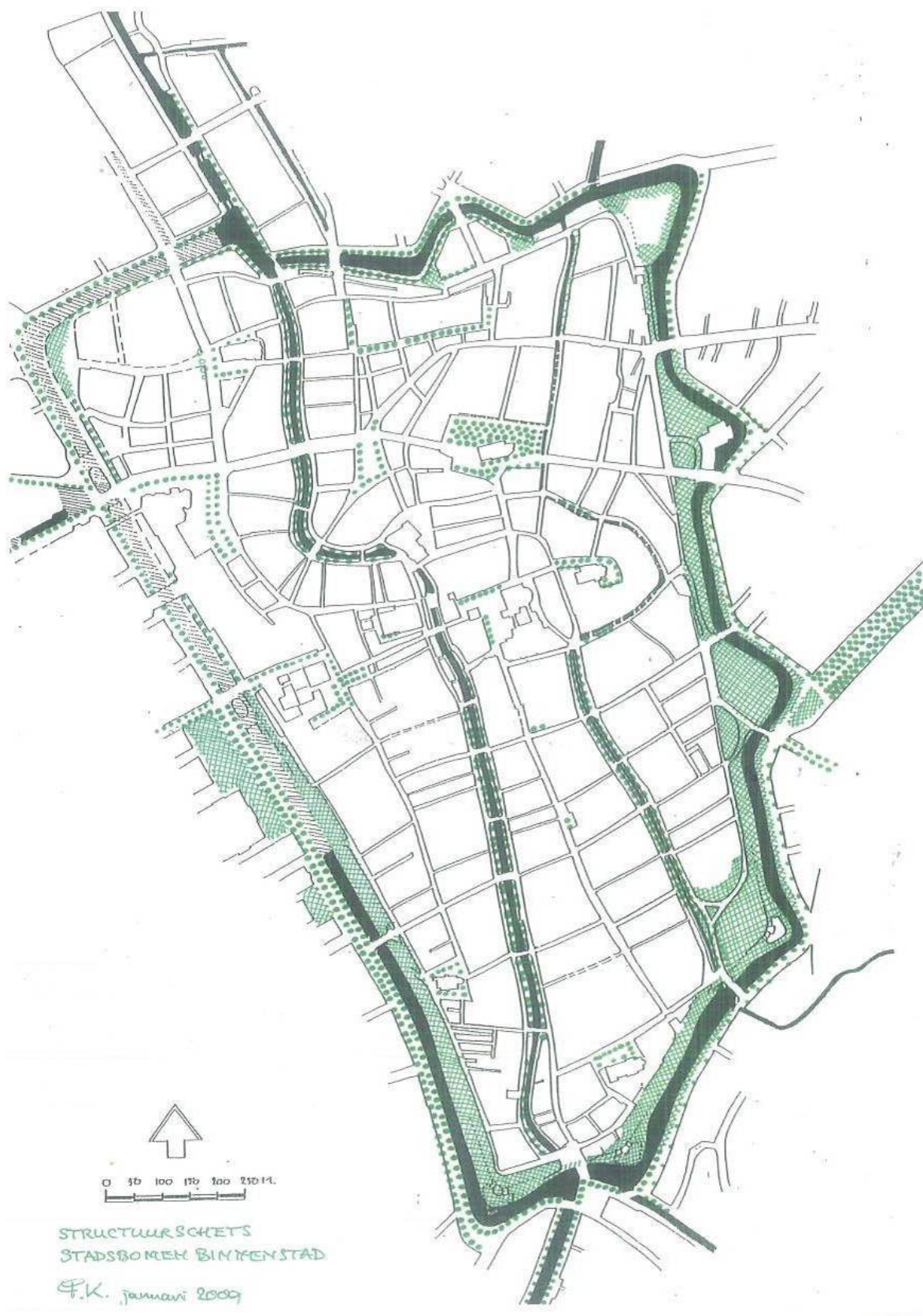
Gemeente Utrecht
StadsOntwikkeling
Cultuurhistorie
2003 / 2009

1. Karakteristiek beeld van het zuideinde van de Oudegracht rond 1870

Inhoudsopgave

1. Inleiding
2. Oudegracht tot 1850
 - Oorsprong van de Oudegracht
 - Ontstaan, opzet en ontwikkeling van de werven langs de Oudegracht
 - De rol van de bomen
 - Noordelijk en zuidelijk deel
 - Het centrale deel
 - De bocht
 - Twijnstraat aan de werf
3. Nieuwegracht tot 1850
 - Aanleg en opzet
 - De Nieuwegracht
 - Het zuidende van de Nieuwegracht
 - Kromme Nieuwegracht
 - Drift
 - Plompetorengracht
4. De bomen langs de grachten na 1850
 - Overgang van particuliere naar stedelijke bomen
 - Soort en plaats van de bomen
 - Veranderingen in de groeiomstandigheden
5. Samenvatting
6. Conclusies en aanbevelingen
7. Literatuur
8. Colofon

2. Plattegrond van de binnenstad van Utrecht met de historische boomstructuur in de openbare ruimte en de rol van de bomen langs de grachten daarin. (F.K.)

1. Inleiding

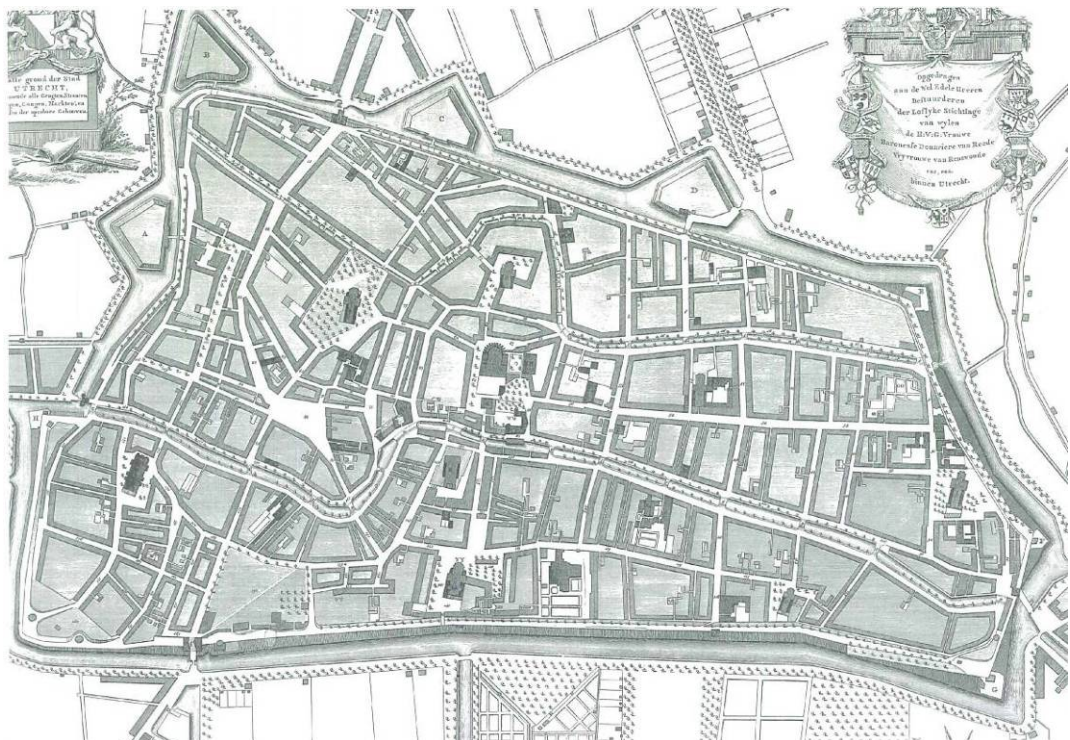
Het hierna volgende is een beschouwing over de historische achtergrond en de daaruit voortkomende karakteristiek van de bomen langs de Utrechtse grachten, naar aanleiding van het voornemen hieraan in de (nabije) toekomst extra zorg te besteden. In dit verband is het zinvol de Oudegracht en de Nieuwegracht hier voor het eerste deel (vóór 1850) apart te behandelen, omdat zij niet alleen verschillen in karakter, maar ook tot een andere generatie behoren. Speelde de geleidelijke ontwikkeling van het principe van de werven zich in feite geheel tijdens de eerste eeuwen van de Oudegracht af, bij de aanleg van de Nieuwegracht kon deze opzet kant en klaar kon worden overgenomen als een inmiddels bestaande en gewaardeerde bouwtraditie.

Voor het tweede deel (na 1850) komen zij samen aan bod.

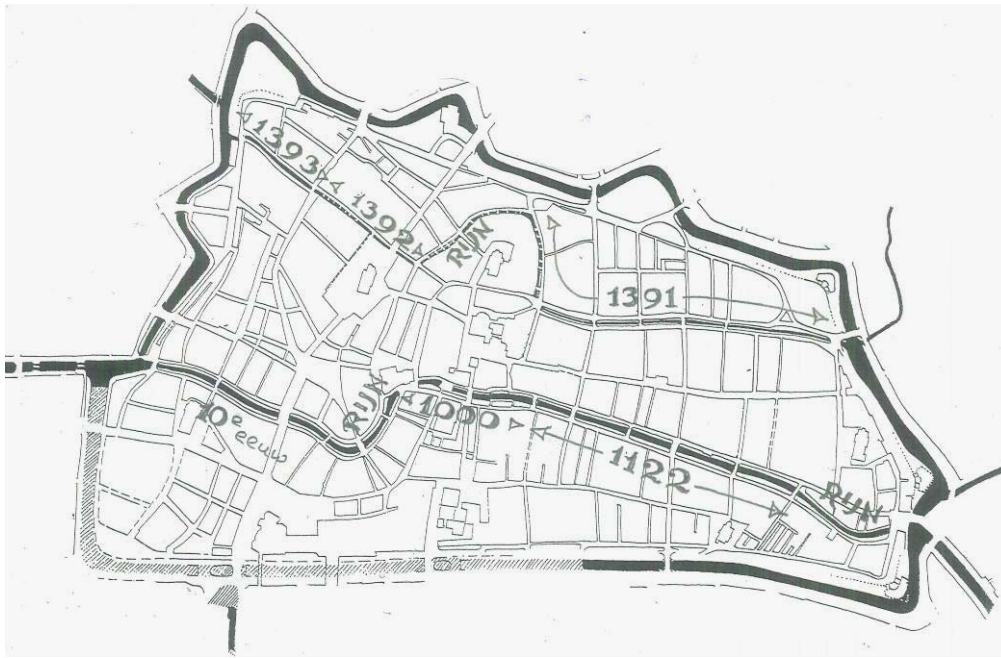
Voor de duidelijkheid zij gesteld, dat met "Oudegracht" de volledige westelijke gracht en met "Nieuwegracht" de volle lengte van de oostelijke gracht wordt bedoeld. Middels rode nummers tussen haakjes wordt in de tekst naar de afbeeldingen verwezen.

Deze beschouwing kwam in 2003 tot stand op verzoek van het Wijkbureau Binnenstad, en werd van afbeeldingen en enkele aanvullingen voorzien begin 2009.

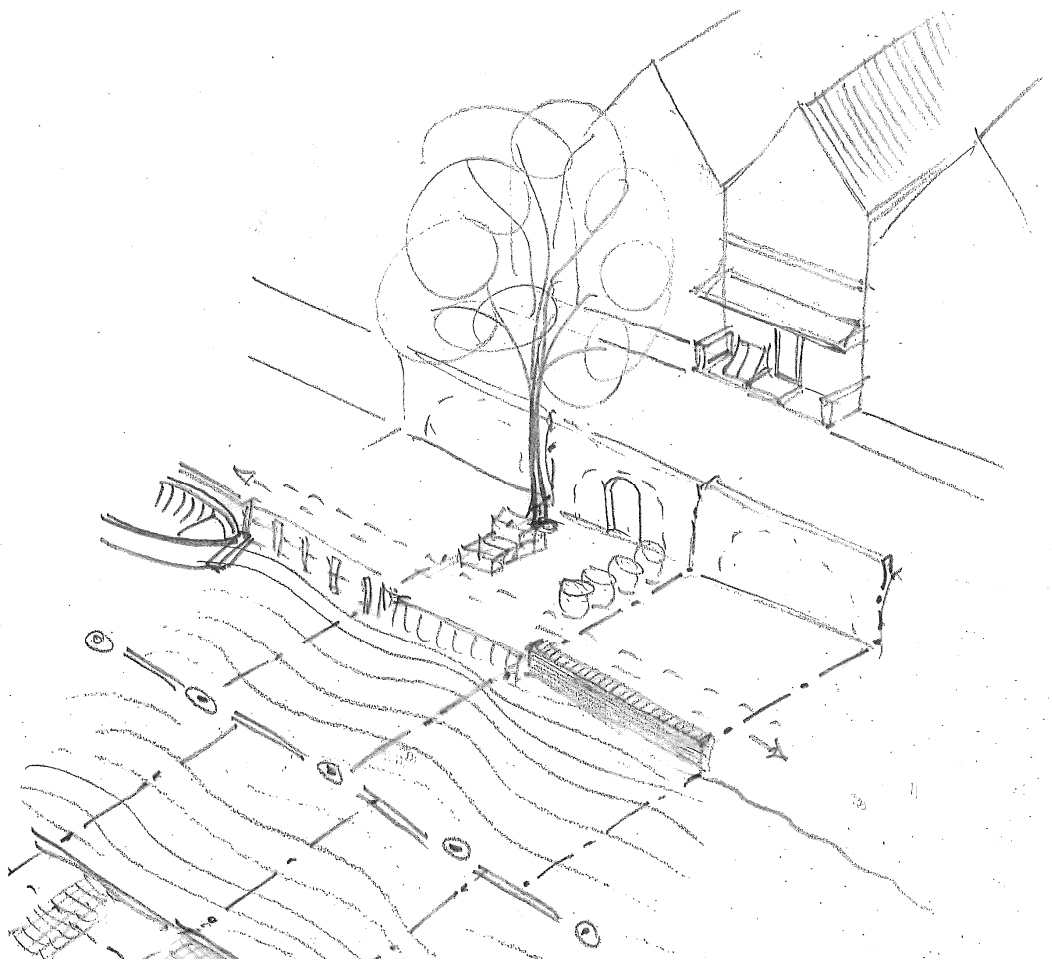
A.F.E. Kipp
SO, Cultuurhistorie
februari 2009

3. Stadsplattegrond waarop ook de boomstructuur staat aangegeven, vervaardigd door jongelingen van de Fundatie van Renswoude in 1776.

4. Overzicht van de tijd van aanleg van de verschillende grachtgedeelten. (F.K.)

5. In de middeleeuwse situatie liepen de percelen van de huizen door tot het midden van de gracht, en daarmee ook de onderhoudsverantwoordelijkheid van de eigenaar voor werfmuur, beschoeiing en uitbaggeren. De strook langs het water moest obstakelvrij blijven als openbaar recht van overpad. De openbare straat loopt vanouds over de particuliere kelders. (F.K.)

2. Oudegracht tot 1850

Oorsprong van de Oudegracht

Nog steeds is in het huidige stadsbeeld goed herkenbaar, dat de Oudegracht niet in één keer tot stand is gekomen. De oudste delen zijn van natuurlijke oorsprong en zijn ontstaan uit delen van de vroegere Rijnloop. Dit betreft het gedeelte tussen Stadhuisbrug en Bakkersbrug, en het zuidende tussen Voldersbrug en Bijlhouwersbrug. Het middendeel, tussen Gaardbrug en Stadhuisbrug, gaat terug op de westelijke gracht van de bisschoppelijke burcht (opvolger van het Romeinse castellum), die mogelijk ooit als insteechaven op de rivier aansloot. Het deel ten noorden van de Bakkersbrug werd in de 10e eeuw gegraven als doorsteek naar de Vecht. En na de verlening van het stadsrecht in 1122 maakte het graven van het zuidelijke deel tussen Gaardbrug en Voldersbrug de (huidige) Oudegracht compleet. Deze kreeg overigens pas in 1391 zijn naam "Oudegracht" ten gevolge van de aanleg van de "Nieuwegracht" (4).

Ontstaan, opzet en ontwikkeling van de werven langs de Oudegracht

Met betrekking tot het ontstaan van de werven is het een belangrijk gegeven, dat vanouds de particuliere erven langs de gracht tot het midden van het water liepen (5). Dit betekende dat de particulier ook verantwoordelijk was voor alles op zijn terrein, tot en met het op diepte houden van het grachtgedeelte voor zijn deur en het onderhouden van de oevers c.q. beschoeiing. Uitzondering daarop vormde de openbare straat, die over de particuliere erven heen liep, zodat er tegenover de huizen een soort overtuinen lagen op het talud naar het water. Een beeld van deze opzet van vóór het ontstaan van de werven wordt nog opgeroepen door 17e eeuwse tekeningen van de oever van de Vecht (en oude foto's van de Oosterkade), waar buiten de binnenstad dit principe nog lang heeft bestaan (7, 8).

Sedert de 12e eeuw ontstonden voor horizontaal transport tussen de schepen en de kelders op privé-initiatief incidenteel tunneltjes onder de straat, die geleidelijk in aantal toenamen en in de 13e eeuw reeds vaak de vorm aannamen van straatkelders. Op den duur groeiden die tot de doorlopende reeks werfkelders en werven die we nu kennen. Dit betekende dat het oorspronkelijke talud (wellicht met een jaagpad onderlangs) per perceel werd afgegraven tot aan de rand van de straat, dus tot aan de voorkant van de straatkelder. Zo ontstonden vlakke voorerven op kelderniveau, waar schepen konden worden uitgeladen en waar opslag mogelijk was (6). Handel was de belangrijkste drijfveer voor het ontstaan van werven en werfkelders, en met name de wijnhandel moet sinds de 12^e eeuw van grote invloed zijn geweest op de kelderontwikkeling.

Behalve de eigen kelders van kooplieden langs de gracht waren er ook veel voor wijnhandel of andere economische functies verhuurde kelders. Daardoor was de invloed van het economisch gebruik van de kelders op hoe de werven er uit zagen relatief groot. Later kwamen er ook diverse ambachtelijke vormen van kelder- en werfgebruik bij.

Vanouds liep een brede strook met een algemeen recht van overpad als een soort jaagpad langs de waterkant, een strook die altijd obstakelvrij diende te blijven (5).

De rol van de bomen

Hoewel er weinig gegevens over beschikbaar zijn mag men aannemen dat bomen vanouds een zekere rol hebben gespeeld in het grachtbeeld, aanvankelijk op de taluds, later op de werven. Gezien het recht van overpad voor het jagen en aanleggen van schepen was er langs de waterkant geen plaats voor bomen. En omdat de werven in het algemeen "werkterrein" waren, waar manoeuvreerruimte voor het laden en lossen van schepen en de bijbehorende opslag van primair belang waren, kwam in feite alleen de strook langs de werfmuren in aanmerking voor bomen (12, 13). Dit geldt zowel voor bomen die bewust door de bewoners werden geplant, als voor natuurlijke opslag die langs de muren een kans kreeg

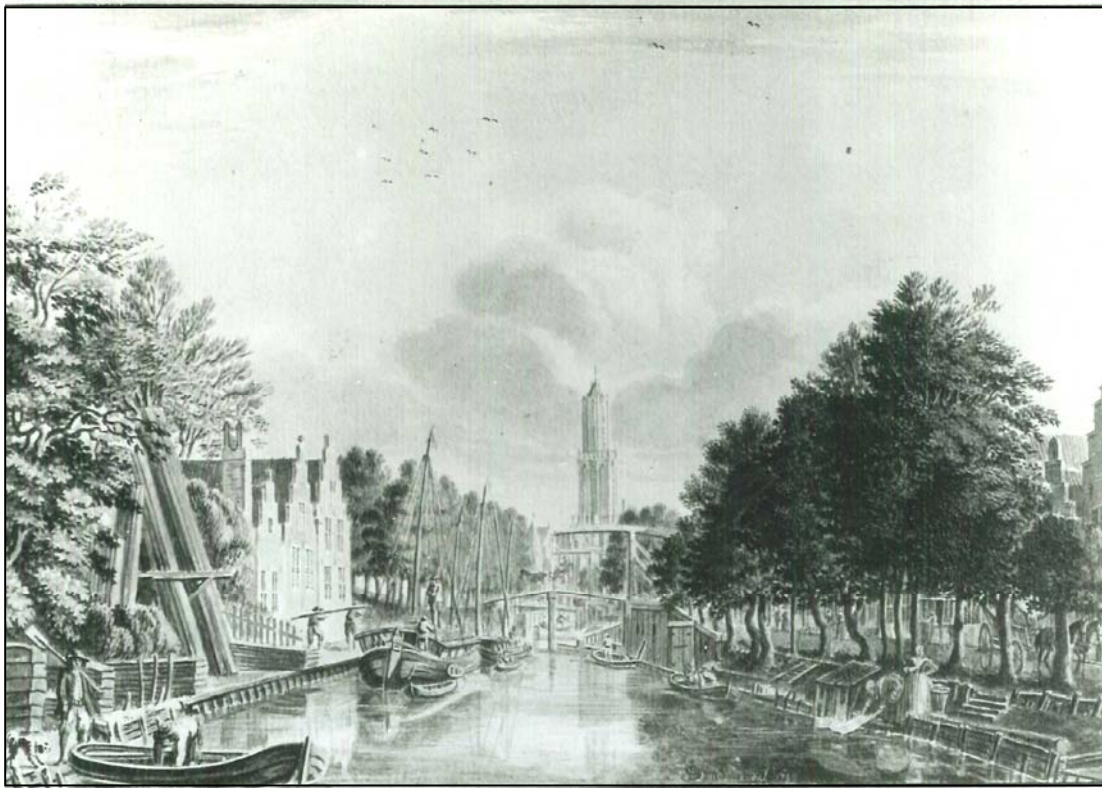
6. Schets van de ontwikkeling van werven, werfkelders en werfmuren in de loop der eeuwen. Tijdsverloop van links (12^e eeuw) naar rechts (19^e eeuw) (F.K.)

7. Tekening van de particuliere overerven, als voorlopers van de werven, langs de Vecht bij de Pellecussenbrug. (A. van Waterloo, ca 1660) Ieder huis had zijn eigen overtuin met afscheidingen, schoeiing en begroeiing. Dit moet ook ongeveer het beginbeeld zijn geweest bij de Oudegracht.

8. Dit principe van particuliere overerven bleef bij de Oosterkade – het verlengstuk van de Oudegracht buiten de stadsmuur – voortbestaan tot 1924.

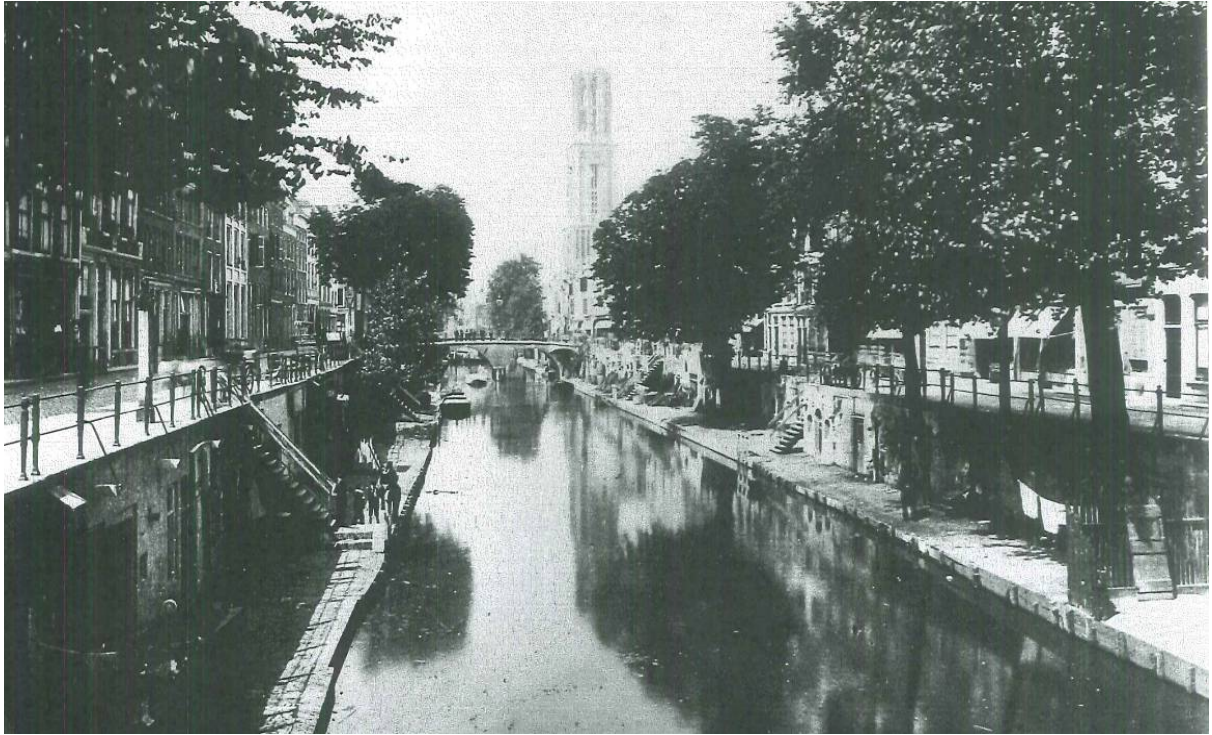
9. Vlak buiten de Bemuurde Weerd ging de ontwikkeling van overtuin naar werf een stap verder. Het geringe niveauverschil werd opgevangen door houten schotten, als rustieke variant op de werfmuren langs de Oudegracht. Net als binnen de Bemuurde Weerd stond hier echter een doorlopende bomenrij op straatniveau in plaats van op de werven. Tek. Van Liender 1750.

Karakteristieke beelden van de Oudegracht met zijn onregelmatige boombegeleiding,
 10. Boven: gezien vanaf de Domtoren in 1877.
 11. Onder: bij de Gaardbrug, P. van Liender, 1760.

12, 13. Beelden van de Oudegracht, getypeerd door bomen vlakbij de werfmuren, ook bij brede werven. Boven: noordelijk deel (van Viebrug), onder: zuidelijk deel (van Geertebrug), beide 1877.

14, 15. Het zuidelijke deel van de Oudegracht in 1890 en 1990.

16, 17. De bocht van de Oudegracht. Boven in 1745 getekend door Jan de Beijer, met rechts in de werfbebouwing opgenomen bomen. Onder ca 1920, met een Linden-tweeling voor nr 107.

18. De Vismarkt omstreeks 1850. In het centrale deel speelden bomen geen rol in het historische grachtbeeld. W.C.van Dijk, 1873

19. Twijnstraat aan de werf was bij uitzondering een straatje langs het water. Hier hoorden van oorsprong geen bomen thuis. Foto ca 1900.

wanneer niemand hem weghaalde. De boomkeuze was een zaak van de eigenaar, en leidde tot een gevarieerde verzameling stadsbomen, waarbij vooral te denken valt aan Linden, Iepen, Essen, Eiken, later ook Esdoorns en mogelijk ook Notenbomen. In de 19e eeuw, en mogelijk reeds in de 18e eeuw, lijkt het assortiment onder invloed van de tuinstijlen te zijn uitgebreid met een aantal bomen die men als parkbomen zou kunnen beschouwen. Dit is vanuit het beeld van de privé "overtuin" te begrijpen. Dan doet de Plataan zijn intrede, en ook de Paardekastanje en wel vooral in een fraaie kandelabervorm.

Voor de volledigheid moet worden vermeld, dat er incidenteel ook wel eens particuliere bomen op straat voorkwamen. Deze stonden dan in de (bij het huis behorende) stoep en hadden waarschijnlijk de functie van zonwering. Deze functie van zonwering speelde overigens ook bij de grachtbomen een belangrijke rol, zeker in de 17e en 18e eeuw.

Noordelijk en zuidelijk deel

Hier zijn de werven in het algemeen breed, en was er dus ruimte voor bomen wanneer men dat wilde. Aangezien de bomen een particuliere aangelegenheid waren was er geen sprake van een regelmatige reeks. Voor sommige huizen stond niets, voor andere huizen stonden soms twee bomen. Wel stonden de bomen vrijwel zonder uitzondering in een vrij smalle strook langs de werfmuren, met als karakteristiek effect een grote open middenruimte in het grachtprofiel (10–15).

Centrale deel

Het centrale, oudste, en bovendien zeer intensief gebruikte deel van de Oudegracht had binnen het veel smallere profiel slechts ruimte voor heel bescheiden werven, waar geen plaats was voor bomen. Vandaar dat bomen niet thuishoren in de karakteristiek achter de Lijnmarkt en bij de Lichte Gaard en de Vismarkt (18).

De bocht

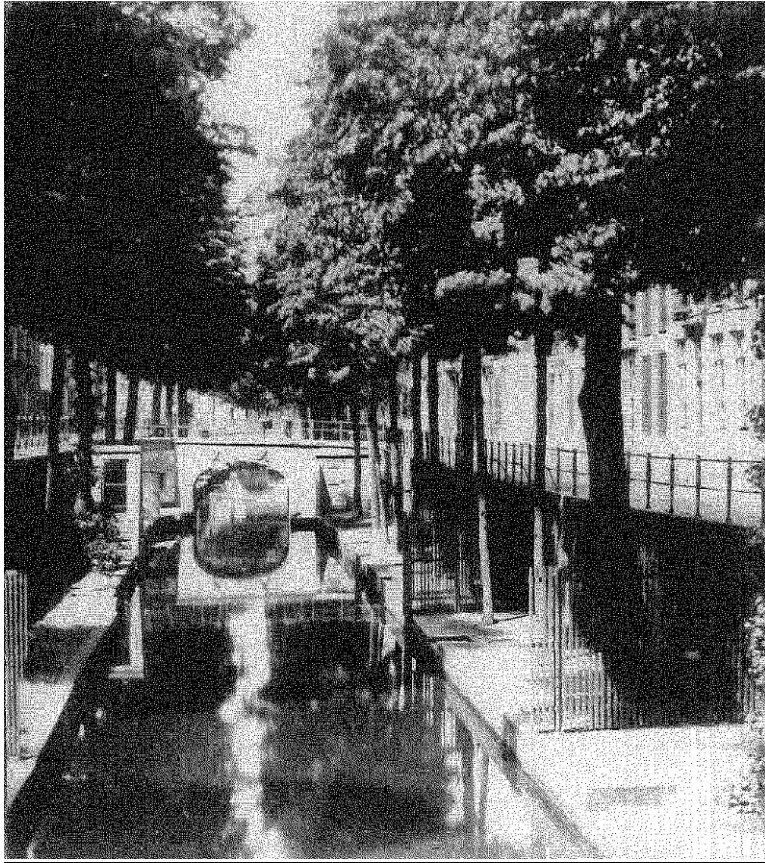
Ten noorden van het Stadhuis zijn de werven weer wat ruimer, maar was het gebruik voor de handel eeuwenlang zo intensief, dat men kennelijk bij veel werven de ruimte voor opslag belangrijker vond dan een boom voor het huis. De boom naast het wed van de Ganzenmarkt, is ooit rond 1920 daar geplant om symbolisch de plaats van de vroegere Stadskraan aan te duiden. Dit was uiteraard voorheen niet een plek voor een boom.

Merkwaardigerwijs komen op 18e eeuwse tekeningen juist op dit gedeelte van de gracht voorbeelden voor van "stoepbomen" als zonwering, maar deze kan men niet tot de normale grachtbomen rekenen.

Een tweede curieus verschijnsel dat 18e eeuwse tekeningen van "de bocht" ons laten zien betreft een aantal bomen voor het huis Putruwel (nr 134), die duidelijk gehandhaafd werden tijdens de bouw van een loods op de werf en daar dus door het dak staken (16, 17).

Twijnstraat aan de werf

Dit gedeelte van de Oudegracht achter de Twijnstraat heeft zich als enige ontwikkeld tot een smal "benedenstraatje" langs het water, waar als zodanig bomen dan ook niet thuishoorden (in tegenstelling tot de werven aan de overkant). Hier gaat het niet om een reeks particuliere werven als "overtuinen", maar in eerste instantie om tot de oever lopende achtererven, waarop in de loop der tijd een min of meer zelfstandige bebouwing is ontstaan, die in verband met de toegankelijkheid leidde tot een straatje langs het water (19).

20, 21. Sinds 1660 wordt de Nieuwegracht gekenmerkt door een regelmatige bomenreeks, voornamelijk uit linden bestaande. Ten noorden van de Quintijnsbrug is dit beeld nog heel helder. Foto 1860 en ca 1900.

3. Nieuwegracht tot 1850

Aanleg en opzet

De Nieuwegracht heeft ten opzichte van de Oudegracht een heel eigen karakter. Niet alleen is hij veel smaller, maar ook eeuwen jonger: hij is in 1391 - 1393 van zuid naar noord aangelegd, grotendeels door het vergraving van reeds bestaande en met elkaar in verband gebrachte smalle waterlopen. Daarbij is het inmiddels reeds volgroeide profiel van de Oudegracht met zijn werven en werfmuren compleet overgenomen. Hier echter was niet de handel de drijfveer maar stond het karakter van woongracht voorop. Het is eigenlijk verrassend te zien hoeveel huizen van werfkelders zijn voorzien, terwijl deze hier voornamelijk voor huishoudelijk gebruik dienden (o.a. turf). Dit geldt ook voor het gebruik van de ook hier particuliere werven, die bijvoorbeeld op allerlei plaatsen van wasstoepen waren voorzien.

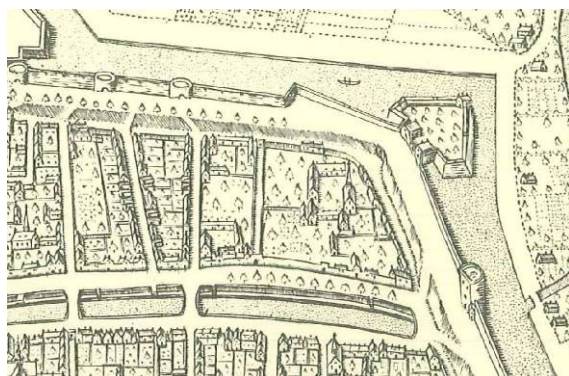
De Nieuwegracht

Hoewel de werven hier veel smaller zijn dan bij de Oudegracht, hebben bomen vermoedelijk vanouds een belangrijke rol gespeeld. Zij stonden niets in de weg, en staan dan ook midden op de (smalle) werf. In later tijd zal ook de lommerrijke sfeer als deel van de woonkwaliteit zijn beschouwd. Op veel plaatsen werden bomen als ideale vorm van zonwering beschouwd: in de winter vrijwel doorzichtig, in de warme zomer schaduwrijk (20-22).

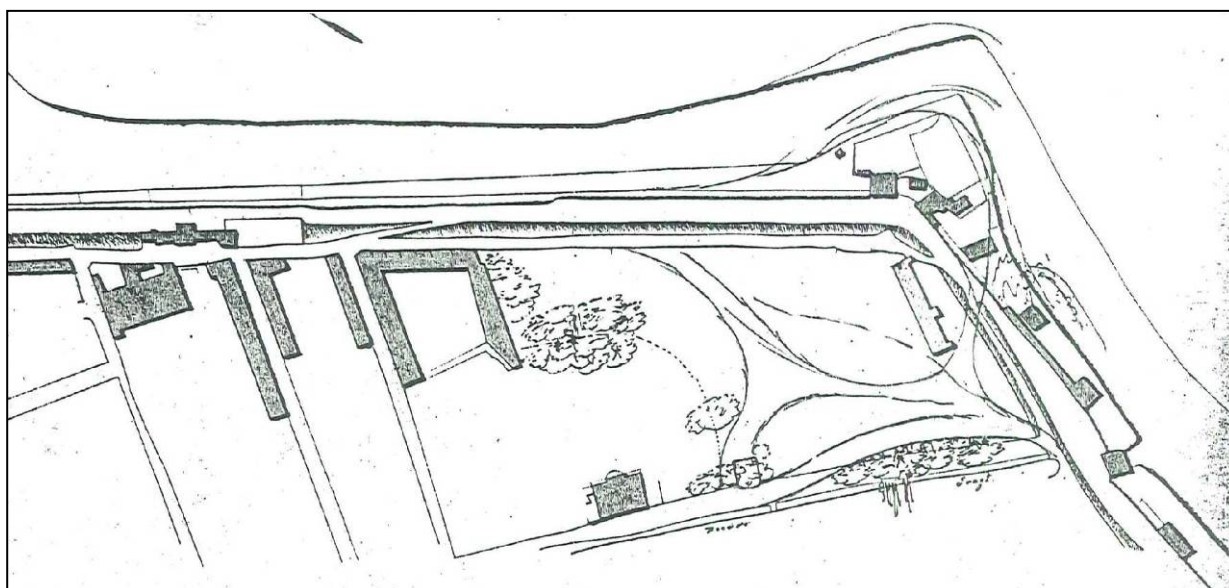
Ondanks het feit dat ook hier de bomen vanouds particulier eigendom waren, kwam hier - in tegenstelling tot de Oudegracht - in de 17^e eeuw een vorm van stedelijke bemoeienis aan de orde. De versnelde stedelijke ontwikkeling, die in 1664 ook leidde tot het uitbreidingsplan van Moreelse, bracht rond het midden van de eeuw de behoefte aan een soort welstandsbepalingen met zich mee. In dit licht moet men ook het vroedschapsbesluit van 3 januari 1659 zien, luidende als volgt: *"Goetgevonden hebbende in plaetse van de irreguliere ende onfatsoenlicke*

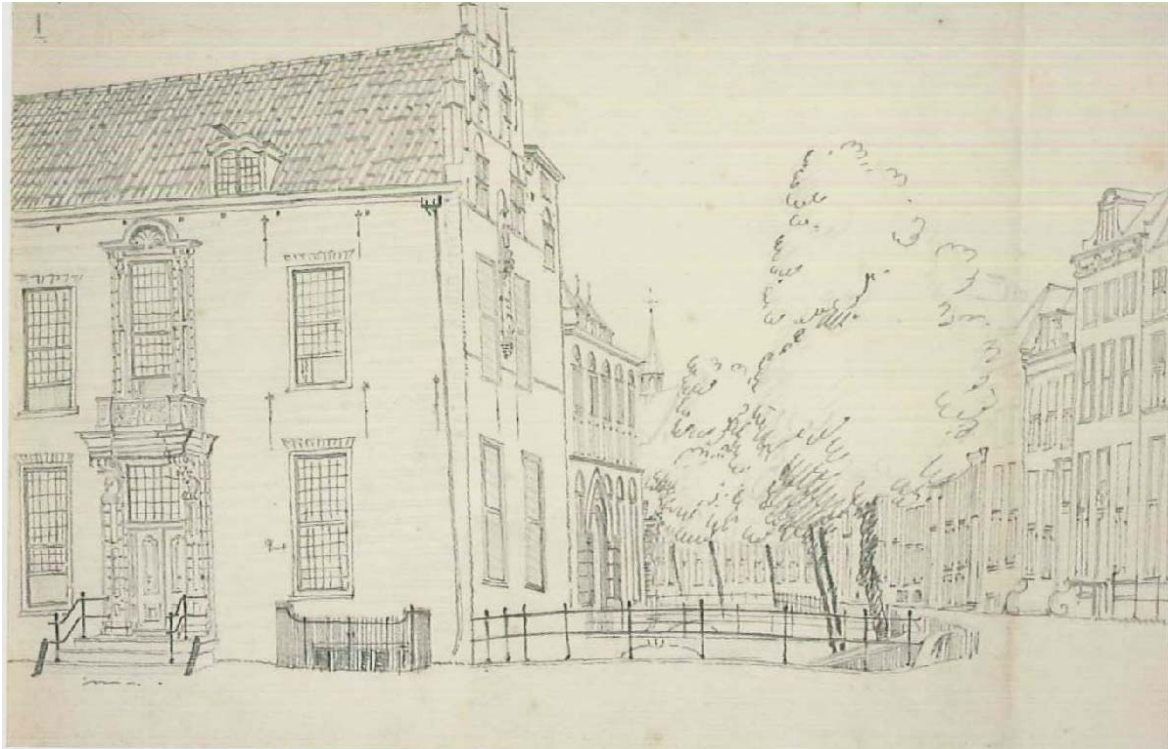

22. Noordeinde van de Nieuwegracht rond 1950.

23, 24, 25. Het zuideinde van de Nieuwegracht (nu Servaasbolwerk) werd sinds de 16e eeuw gekenmerkt door een lindenlaan op straatniveau aan de oostzijde (midden: detail kaart 1598). Hiervan rest thans nog de naam "Onder de Linden" voor dit grachtdeel. Op de tekening van Herman Saffleven van kort voor 1660 (boven) zien we, behalve deze statige linden, nog net de rommelige beplanting aan de westzijde, vlak voordat deze op last van het stadsbestuur "tot sierraad van de stad" door een regelmatige bomenrij werd vervangen. Op de eerste ontwerpschets van Zocher (onder) is te zien hoe het zuideinde van de Nieuwegracht werd geïntegreerd in de parkaanleg. Tekening 1829.

26, 27. De Kromme Nieuwegracht heeft vanouds slechts plaatselijk smalle werven met bomen gehad (boven: bij Paushuize, J. Versteegh, ca 1775), maar kreeg in de 17 eeuw een aanvullende rij straatbomen in aansluiting op de werfbomen langs de Nieuwegracht (onder: in de bocht, J. de Beijer, 1747). De laatste exemplaren verdwenen pas in de 20e eeuw.

28. Een deel van de Drift wordt begeleid door de bomen van het Janskerkhof. Tekening J. Versteegh, ca 1760,

29. Tekening van de Plompetorengracht met zijn bomenrij aan de oostzijde. P.J.van Liender, ca 1750.

plantagie van bomen op de werven aan beide zijden van de Nieuwe Gracht tusschen de Meertsendam ende St. Servaesheck in een beter ordre ende forme te doen planten goede lijnde bomen". Dat wil zeggen dat alle eigenaren langs de gracht werd aangezegd dat zij de rommelig en willekeurig uitziende begroeiing binnen een maand moesten vervangen door een ordelijke rij lindebomen ten behoeve van de schoonheid van het stadsbeeld. Let wel: het bleven particuliere bomen, maar gezien de hoge eisen die aan de kwaliteit van de Nieuwegracht als zeer gewaardeerde woongracht werden gesteld moesten zij er uit zien als een soort stedelijke laanbeplanting met een zekere homogeniteit. In belangrijke mate heeft deze ingreep het karakter van de Nieuwegracht tot op heden bepaald, ook al is er later een grotere variatie in soorten ontstaan (43).

Het zuideinde van de Nieuwegracht

Het zuideinde van de Nieuwegracht week enigszins af van de rest van de gracht. Hier lag aan de oostzijde over een grote lengte de Servaesabdij met zijn lange tuinmuur en bijgebouwen en met zijn afgesloten karakter. Ook hier was de gracht voorzien van werven en werfmuren, maar werfkelders waren er niet. Langs dit gedeelte van de gracht werd in de loop van de 16^e eeuw op straatniveau ter lengte van de abdijsmuur een dubbele rij linden geplant, waaraan het zuideinde sedertdien de naam "Onder de Linden" te danken heeft. Van dit afwijkende grachtbeeld geven fraaie 17^e eeuwse tekeningen van Herman Saftleven ons een goede indruk. Deze tekeningen laten zien, dat aan de westzijde de bomen gewoon op de werf stonden, en dat zij vóór 1660 niet het karakter van een laanbeplanting vertoonden (23, 24).

In de 19^e eeuw leidde een andere ontwikkeling voor dit gedeelte opnieuw tot een afwijkende opzet ten opzichte van de rest van de gracht. In 1829 kreeg J.D.Zocher opdracht van het stadsbestuur om de stadswallen rond het zuidelijke deel van de binnenstad om te vormen tot een plantsoengordel in engelse landschapsstijl. Het werk werd gefaseerd uitgevoerd, en in 1836 was de omgeving van Sonnenburg aan de beurt. Bij dit plantsoendeel werd ook het terrein betrokken van de verlaten Servaesabdij, waarvan nog enkele bijgebouwen en ruïnes restten in een boomrijke omgeving. Zocher maakte van de gelegenheid gebruik om dit deel van het singelplantsoen uit te breiden tot aan de Nieuwegracht, en ook de gracht zelf er in te betrekken. Daartoe werden de laatste resten van de abdij afgebroken, werd ook dit deel van de werfmuren verwijderd, werd de straat ter plaatse in een vloeiend gebogen vorm achteruitgelegd om beter bij het padenstelsel aan te sluiten, en werd een aflopend parktalud aangelegd tussen de straat en de oever van de gracht. Zodoende werd de westelijke gevelwand van de Nieuwegracht tot parkfront. Het is aannemelijk, dat op dat moment ook de eventuele bomen op de westelijke werf van de gracht zijn verdwenen om de bomen op het oostelijke talud tot een fraaie parkwand te laten uitgroeien. Deze situatie bleef zo tot kort voor 1970. Langs de oostzijde van de verlegde straat werd een dubbele rij linden geplant, die de oude naam "Onder de Linden" levend hield (25).

Kromme Nieuwegracht

De Kromme Nieuwegracht is ontstaan uit de 11^e eeuwse immuniteitssloot rond St Pieter, die in 1392 werd aangepast om deel uit te maken van de Nieuwegracht. Voor werven was hier vrijwel geen ruimte. Deze komen alleen voor tegenover Paushuize en ter hoogte van de Ambachtstraat, en dragen daar ook bomen zoals bij de Nieuwegracht (26).

Toch is er ooit de behoefte ontstaan ook deze gracht door middel van bomen van een lommerrijke sfeer te voorzien. Dit past goed in het 17^e eeuwse streven naar versterking van de stedelijke en stedenbouwkundige kwaliteit. Blijkens kaarten en oude tekeningen moet de Kromme Nieuwegracht in de 17^e en 18^e eeuw op straatniveau een vrijwel doorlopende reeks bomen hebben gekend. De laatste boom die daaraan herinnerde was een oude linde die rond 1930 nog naast de noordoosthoek van de Pietersbrug stond, en die na zijn verdwijnen niet meer werd herplant (27).

30. Het noordeinde van de Plompetorengracht met het slot van de bomenrij, eind 18^e eeuw..

31. In de 19e eeuw verdwenen geleidelijk de bomen uit het beeld van de Plompetorengracht. P.J.Litgers, 1843.

Drift

De Drift bestaat uit drie delen. Het gedeelte tussen de Kromme Nieuwegracht en het Janskerkhof werd in 1393 als verbinding gegraven ter plaatse van een afgebroken huis en erf. Het tweede deel is ontstaan door verbreding van de 11^e eeuwse oostelijke kerkhofsloot bij de Janskerk. En het derde deel is vermoedelijk eveneens een vergraven reeds bestaande afwateringssloot. Net als bij de Kromme Nieuwegracht was hier in het beschikbare profiel geen ruimte voor werven. Daardoor was er bij de Drift ook geen rol weggelegd voor bomen, behalve bij het gedeelte langs het Janskerkhof, waar vanouds de kerkhofbomen op straatniveau de Drift hebben begeleid langs de kademuur (28).

Met de ontwikkeling van het middeleeuwse immunitetsplein tot voornaam 17^e eeuwse stadsplein werd de rol van de bomen op het Janskerkhof alleen maar belangrijker.

Toch blijkt ook het noordelijke deel van de Drift (voor de nummers 25 - 31) een tijdlang bomen op straatniveau te hebben gehad. Deze zijn later weer uit het stadsbeeld verdwenen (3).

Plompetorengracht

Ook de Plompetorengracht moet in 1393 in een grotendeels reeds bestaande stedelijke structuur zijn ingepast, en had of kreeg daarbij kennelijk niet de ruimte voor werven, zoals de Nieuwegracht. Daarmee leek ook hier geen rol voor bomen weggelegd. Toch blijkt men op den duur bomen op de Plompetorengracht zeer op prijs te hebben gesteld. In het begin van de 17^e eeuw, en mogelijk reeds eerder, werd aan de oostzijde van de gracht op straatniveau een doorlopende reeks Lindebomen geplant. Dit paste goed in het 17^e eeuwse streven naar versterking van de stedelijke kwaliteit, zoals reeds bij de Kromme Nieuwegracht werd aangegeven, en maakte de Plompetorengracht meer gelijkwaardig aan de Nieuwegracht. Mogelijk speelden hierbij zowel de behoefte aan onderstropping van de allure van deze gracht als de behoefte aan zonwering een rol. Dit laatste zou kunnen verklaren waarom alleen aan de oostzijde bomen stonden, zoals op 18^e eeuwse tekeningen duidelijk te zien is (29). Rond het midden van de 19^e eeuw was nog een deel van deze bomenreeks over, nadien zijn zij niet meer aangevuld of herplant (30). Of het hier om stadsbomen of toch ook om particuliere bomen ging is niet bekend, maar het eerste is het meest aannemelijk.

Aan de overkant van de gracht laat de Plompetorengracht overigens tot op heden nog een fraai voorbeeld van "stoepbomen" zien in de vorm van twee oude gesnoeide Lindes langs de tuinmuur van nummer 18. Hierbij gaat het zeker om particuliere bomen

32. De Plompetorengracht nu, als "kale gracht".

33. Houten beschoeiingen langs het zuidelijke deel van de Oudegracht, met grotendeels ongeplaveide werven, ca 1880

34. Oude houten beschoeiingen (links) en voorbeelden van slechts gedeeltelijk bestrate (particuliere) werven (rechts) langs de Nieuwegracht tussen Pausdam en Paulusbrug, rond 1900.

4. De bomen langs de grachten na 1850

Overgang van particuliere naar stedelijke bomen

In de tweede helft van de 19e eeuw liep het traditionele gebruik van werven en kelders nog lange tijd door, maar tegelijkertijd zien we een toenemend verval. Dit had deels te maken met verschuivingen in het economische patroon, maar vooral ook in de rol van de transportmiddelen (33). Door de opkomst van spoorwegen en wegvervoer nam het transport over water af, en door de groter wordende schepen en de daarvoor aangelegde ruimere kanalen ging steeds meer scheepvaartverkeer buiten de (binnen)stad om. De rol van de Oudegracht voor de scheepvaart liep zienderogen terug, en daardoor nam de belangstelling voor de kelders en de werven af, dus ook het (particuliere) onderhoud. Op den duur ontstonden hierdoor onhoudbare toestanden.

Na een warm pleidooi in 1928 van de kort tevoren opgerichte Vereniging Oud Utrecht voor meer waardering en zorg voor het grachtbeeld, ontstond het besef, dat het economisch en praktisch belang van de werfkelders en werven zodanig was teruggelopen, dat een opheffen van de ernstige verwaarlozing van deze tot dan toe nog steeds grotendeels particuliere eigendommen redelijkerwijs niet meer van de particuliere eigenaren verwacht kon worden. Er zou dus - mede gezien de ermee verweven stedelijke belangen - een stedelijke aanpak nodig zijn wilde men de historische waarde van het grachtbeeld voor de toekomst bewaren en de kwaliteit daarvan weer herstellen. Dit leidde vooral na 1945 tot een streven naar overdracht van zoveel mogelijk werven en werfmuren door de particulieren aan de gemeente, waarbij zij tevens ook hun onderhoudsplicht overdroegen. Vervolgens kwam er bij de gemeente een restauratieprogramma op gang voor kademuren, werven en werfmuren. Aanvankelijk zeer incidenteel en gespreid, later steeds meer als een systematische aanpak met reeksen muren en werven per jaar. Veel kademuren en houten werfbeschoeiingen, die tot dan toe nog steeds grotendeels per perceel verschillend waren door het particuliere eigendom en (gebrek aan) onderhoud, werden vooral in de jaren na 1960 op grote schaal vervangen door doorlopende nieuwe kademuren (34). Ook de herstelde werven verloren, onder meer door een doorlopende bestrating, veel van hun particuliere karakter. Het werden een soort "benedenstraten" in plaats van "voorerven". Na 1980 werd op een aantal plaatsen meer aandacht besteed aan de oorspronkelijke opzet, met name door toepassing van een perceelsgewijze bestrating. Graswerven, zoals zowel de Oude als de Nieuwegracht die tot rond 1960 nog vertoonden, komen thans niet meer voor (33, 34, 54).

Als gevolg van het in het kader van het herstelprogramma na 1945 ingezette streven naar overdracht van particuliere werven aan de gemeente kwamen automatisch allerlei voorheen particuliere bomen langs de grachten in gemeentelijk bezit en beheer. Overigens schijnen in de loop der tijd op diverse plaatsen reeds eerder werven in handen van de stad gekomen te zijn, of niet meer door particulieren geclaimd. Op den duur zien we dit ook terug in een dikwijls ongemerkte overgang van particuliere naar stedelijke bomen. Stedelijke bemoeienis met de aanplant van bomen op de werven kwam vermoedelijk incidenteel reeds in de tweede helft van de 19^e eeuw op gang, en bij de Nieuwegracht reeds eerder, maar werd sterker toen rond 1900 duidelijk van stadswege een aantal op dat moment zeer kale grachtdelen van een vrij doorlopende beplanting werd voorzien. Later werd dit steeds gebruikelijker, toen diverse particuliere werven aan de gemeente werden overgedragen. Wel bleef het toegepaste assortiment gevarieerd, zij het binnen een beperkt aantal soorten. Bij de Oudegracht stemde dit goed overeen met het bestaande karakter. Minder was dit het geval bij de Nieuwegracht, waar het accent sedert de 17e eeuw sterk op Linden had gelegen en waar nu geleidelijk steeds meer variatie ontstond. Soms had deze stedelijke aanplant de vorm van een reeks van één soort. De meest opvallende voorbeelden daarvan zijn een aantal door de plantsoenmeester geplante Platanen, zowel bij de Weesbrug (rond 1870) als bij de Magdalenabrug (rond 1900) (35, 36). In beide gevallen gaat het om een rij tegelijk geplante bomen, dus niet een perceelsgewijze particuliere aanplant maar als stadbomen ingevuld

35, 36. Tegen het einde van de 19e eeuw werden op verschillende plaatsen van stadswege bomenreeksen geplant op lege werven. Goede voorbeelden zijn de (destijds in verhoogde boomkransen geplante) Platanen bij de Magdalenabrug (boven: ca 1900), en de thans zeer monumentale Platanen bij de Weesbrug (beneden: 2007).

37. Uit de 19e en 20e eeuw zijn diverse voorbeelden bekend van bij het planten van nieuwe bomen toegepaste verhoogde boomkransen in de vorm van (tijdelijke) achthoekige houten bakken, om de bomen betere groeimogelijkheden mee te geven. Na het vergaan van zo'n houten omranding bleef een verhoogde standplaats over, met een groter volume. Deze methode werd tot de 2e wereldoorlog toegepast. Voorbeeld bij Nieuwegracht 41, 1920.

langs een grachtgedeelte. Opvallend is als teken van goede zorg, dat rond 1900 - in verband met de beperkte groeiomstandigheden - veel bomen werden geplant met een verhoogde boomspegel in de vorm van een achthoekige houten bak (35, 37, 51).

Soort en plaats

Zoals gezegd, het overdragen van werven aan de gemeente was na 1945 in een stroomversnelling gekomen. Een specifiek beleid voor het omgaan met de boombeplanting langs de grachten was er echter niet. Aanvankelijk leverde dit weinig problemen op, zolang een incidenteel uitvallende boom op dezelfde plak door een zelfde of een andere passende boom werd vervangen. Er volgde echter een tijd, waarin er willekeuriger mee omgegaan werd. Deels bleef herplant (soms tot op heden) ten onrechte achterwege. Op andere plaatsen werden vervangende bomen geplant buiten de karakteristieke plantzone, midden op de werf (Oudegracht), of zelfs in een dubbele rij om de ter plaatse zeer brede werven wat op te vullen (bij Smebrug en Jansbrug) (39). Ook werden bomen als "opvulgroen" geplant op plaatsen waar zij historisch gezien niet thuishoren en de karakteristiek van het grachtbeeld schaden, hoewel zij uiteraard met goede bedoelingen zijn geplant (Lijnmarkt, Lichte Gaard, Vismarkt, Twijnstraat aan de Werf). Dit geldt ook voor het zuidende van de Nieuwegracht, waar het effect van de "parkwand" van het Zocherpark op de oostoever van de gracht in de verdrukking komt door de rond 1965 op de westelijke werf toegevoegde bomen. Rond dezelfde tijd werden op sommige plaatsen ook aanvullende bomen tussengeplant met een te grote dichtheid tot gevolg.

Daarnaast werden soms soorten toegepast die er door hun aard nadrukkelijk niet thuishoren (zoals bijvoorbeeld Meidoorns, Prunus, Treurwilg). Uiteraard is niet iedere uitzondering een probleem: er kunnen ook bijzondere gevallen tussen zitten, die boeiend bijdragen aan "het verhaal". Voorbeelden hiervan zijn een oude Moerbei, die ongetwijfeld zijn oorsprong dankt aan het destijds particuliere karakter van de werf, en een in de werfmuur groeiende Vijgenboom, waarvan de voeten warmgehouden worden door de achterliggende leiding van de Stadsverwarming.

38. Karakteristiek voorbeeld van een fraai uitgegroeide kandelaberkastanje aan de Oudegracht, geplant rond 1900.

39. Bij de Oudegracht ten zuiden van de Smebrug werd de brede werf na de oorlog "opgevuld" met een dubbele rij bomen, waardoor het ruime grachtbeeld verloren ging.

Opvallend is de plaats die de Kastanjes innemen, die in wezen meer "parkboom" dan "stadsboom" zijn. Een zeer oude Kastanje, die in 1870 tussen de Hamburgerbrug en de Weesbrug stond, stamde waarschijnlijk uit de tweede helft van de 18^e eeuw, en gaf aan dat deze boom sedert die tijd incidenteel als grachtboom werd toegepast. Na 1900 nam het aandeel van de Paardenkastanje sterk toe, mogelijk omdat een groot deel van de grachtbomen - en met name de aanplant van nieuwe bomen - toen onder het plantsoenbeheer viel. Opvallend zijn de fraaie kandelabervormige Kastanjes uit die tijd (38).

In de jaren '70 en '80 werd het assortiment langs de grachten, eveneens onder invloed van de belangstelling voor exoten bij de plantsoendienst, verrijkt met een aantal bijzondere bomen. Uiteindelijk liep het aanvankelijk bescheiden assortiment op tot ruim 160 soorten. In dezelfde tijd begon het aandeel van de majestueuze lepen, die eeuwenlang zo'n markante rol hebben gespeeld in het grachtbeeld, af te nemen ten gevolge van de lepziekte.

Veranderingen in de groeiomstandigheden

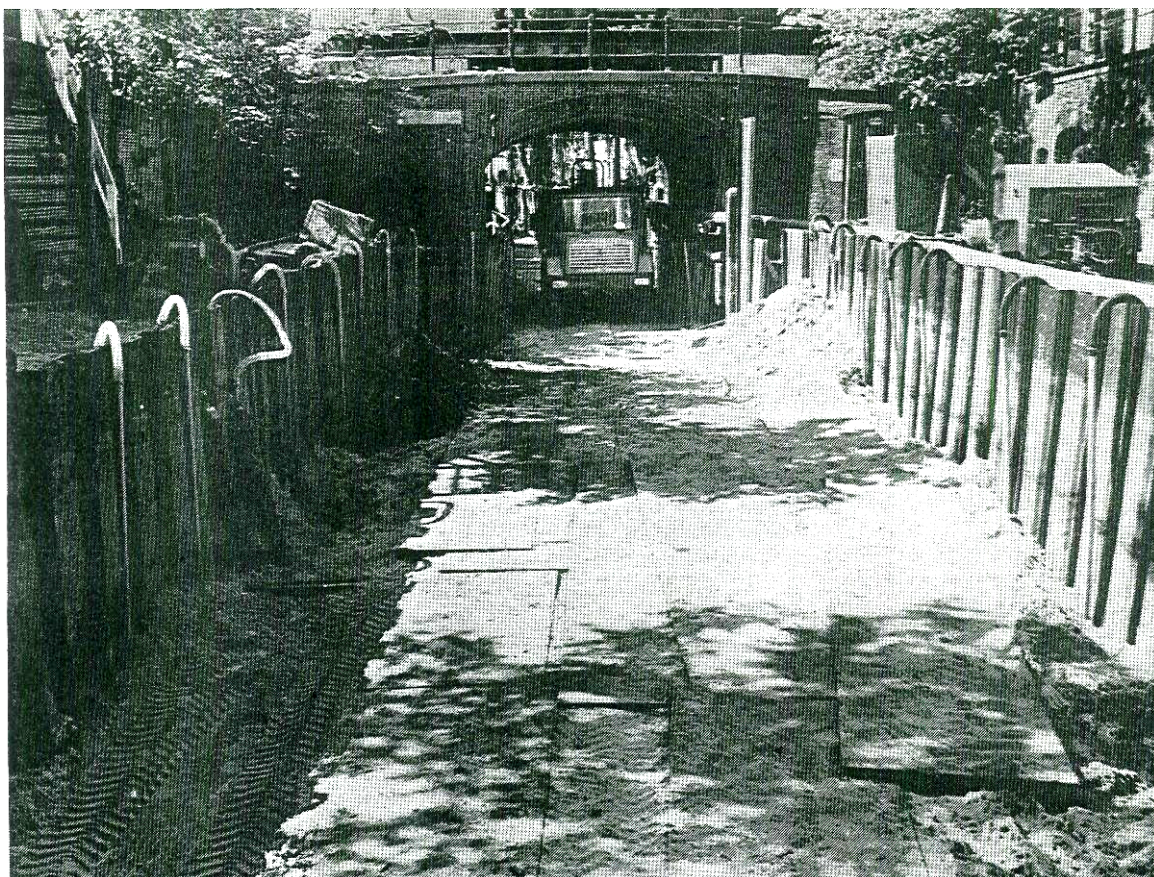
Door diverse oorzaken zijn de groeiomstandigheden van de bomen op de werven gedurende de laatste halve eeuw negatief beïnvloed, terwijl de daardoor nodig geworden extra zorg en aandacht niet navenant toenam. Overigens is het opvallend dat kennelijk de jongere bomen daar sterker op reageren dan de oude bomen. Bezieet men welke veranderingen daartoe aanleiding kunnen hebben gegeven, dan vallen de volgende aspecten op.

In de eerste plaats waren vroeger lang niet alle werven bestraat, en was de aanwezige (keien)bestrating wellicht opener dan de huidige klinkerbestrating. Diverse werven - vooral in het zuidelijke deel van de Oude en Nieuwegracht - waren met gras begroeid, soms met een klinkerpadje van de kelderdeur naar het water of een keienstrook langs het water (33, 34). Aan deze open werven kwam in de jaren '60 een eind, omdat in het kader van het herstelprogramma alle werven een doorlopende bestrating kregen.

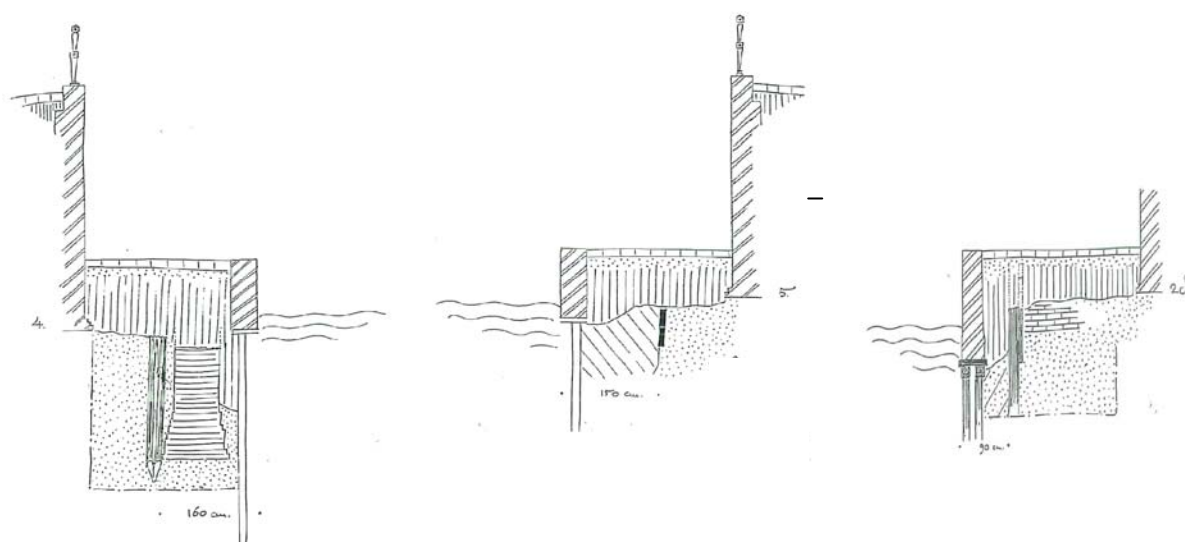
De particuliere oeverbescherming bestond vanouds soms uit een prive-kademuur, maar meestal uit houten beschoeiingen in diverse uitvoeringen (vroeger "werfbalken" genoemd). Door gebrek aan onderhoud ontbraken soms beide en was er dus sprake van een "natuurlijke oever". In de loop der 20^e eeuw, maar vooral rond 1960, werd het achterstallig onderhoud van gemeentewege opgeheven door de bouw van nieuwe, doorlopende kademuren. Daarmee verdwenen zowel alle houten schoeiingen als het particuliere karakter uit het grachtbeeld (19, 22, 33, 34). Vooral bij smalle werven, zoals bij de Nieuwegracht, zal dit de groeiomstandigheden van de bomen hebben beïnvloed en beperkt. Op sommige punten werden overigens de nieuwe kademuren buiten de oude muren of beschoeiingen gebouwd. Uiteraard werd hierdoor het grachtprofiel enigszins vernauwd, zoals blijkt uit onderzoeksgegevens ook in vroeger eeuwen wel eens het geval was. Begrijpelijkwijls trachtte men dit tot een minimum te beperken.

In het restauratieprogramma van de werfmuren, trad in de jaren '70 een stroomversnelling op. In de eerste fase, die onder meer afhing van de overdracht van muren aan de gemeente, had dit herstel veelal een incidenteel en "ambachtelijk" karakter, en werd ook vaak in eigen beheer uitgevoerd. Nadien werd dit omgezet in een concreet meerjaren-programma met een bouwstroom. De bijbehorende technische normen brachten mee, dat de muren werden voorzien van een degelijke fundering. Dit verschijnsel was nieuw voor werfmuren, die vanouds gewend waren alleen zichzelf te hoeven dragen, waarvoor een zeer bescheiden fundering tot vlak onder werfniveau eeuwenlang voldoende was geweest. De rest werd immers opgevangen door de gewelfconstructie en de ankers. Uit de muren zelf viel dan ook af te leiden dat feitelijke funderingsproblemen zelden voorkwamen.

Voor de bomen betekende dit vaak een aanzienlijke beperking van hun wortelruimte, die zich voordien vaak onder de werfmuur door ook onder de keldervloer van de werfkelders tot aan de voorgevel van de huizen uitstrekte. Het feit, dat de werfkelders veelal van een open bestrating waren voorzien als keldervloer, en dat zij zelden voor meer dan opslag werden gebruikt, betekende

40. De Nieuwegracht werd tijdens de aanleg van de riolering in 1984/85 drooggelegd. Dit maakte het voor het werk makkelijker, voor de bomen zeker niet.

41. Voorbeelden van langs de Nieuwegracht bij rioolwerkzaamheden in 1987 in de werven aangetroffen middeleeuwse kademuren en beschoeiingen.

voor de bomen een gunstig wortelklimaat. De sterk toegenomen belangstelling - ook economisch - voor de kelders als gevolg van het herstel van werven, werfmuren en kelders, was enerzijds een blijk van succes, maar betekende anderzijds ook dat veel voordien bestrate keldervloeren door gesloten droge betonvloeren werden vervangen in verband met een heel scala aan nieuwe gebruiksvormen. Daardoor viel er voor boomwortels weinig meer te halen.

Een verdere verschraling was het gevolg van de afschaffing van het principe van de straatspuwers, die vanouds de taak hadden het overtollige regenwater van de straat (en diverse hemelwaterafvoeren) via de werven af te voeren naar de gracht. Bij wijze van modernisering werden deze vervangen door straatputjes met rioolaansluiting. In 1995 werd besloten het oorspronkelijke principe van de straatspuwers weer in ere te herstellen. Nadien werd hun functioneren helaas echter doorkruist door het bij de recente herstrating te hoog aansluiten van het straatpeil op de werfmuren. Voor goed begrip: er komen aan de werfmuren twee soorten spuwers voor: straatspuwers en gewelfspuwers. De gewelfspuwers, die het zakwater op de gewelven geleidelijk afvoeren, zijn altijd in gebruik gebleven.

In de jaren 1984 – 1989 bracht de vooruitgang een volgend aspect op het toneel. Als sluitstuk van het nieuwe rioleringsstelsel werden ook de grachten op de centrale riolering aangesloten. Aangezien door de werfkelders een riool onder de straat niet mogelijk was, en door de bomen ook de werven niet beschikbaar waren, werd besloten het nieuwe riool langs de kademuren in de grachten aan te leggen, ruim onder water. Wel was het nodig daarvoor gedurende het werk stukken gracht voor lange tijd droog te leggen. Bij de Oudegracht ging het hierbij om een strook langs de kademuur, in opeenvolgende secties. Bij de Nieuwegracht werd in enkele grote etappes de hele gracht gedurende de zomer maandenlang drooggelegd. Het was een indrukwekkend gezicht de vrachtwagens onder de bruggen door heen en weer te zien rijden over een schoon zandbed (40). Maar ondanks de retourbemaling moet dit voor de bomen een zware opgave zijn geweest. Zoals gebruikelijk wegen echter de laatste loodjes het zwaarst: tot slot moesten alle huisaansluitingen worden gemaakt. Daartoe moest per huis (en soms op meer plaatsen) de werf overdwars worden doorgraven. Dit betekende, dat de bomen die eerst in de jaren '60 aan de waterkant en daarna in de jaren '70 aan de kelderkant waren ingeperkt, nu in de jaren '80 ook nog aan beide zijanten in hun wortelpakket werden doorsneden. Het aandringen om als afsluiting van dit project alle bomen een extra ondersteuning te geven in de vorm van bijvoorbeeld een voedingsinjectie of andere standplaatsverbetering heeft helaas tot niets geleid. Jaren later werd als vrije vertaling van deze "standplaatsverbetering" een aantal bomen langs de Oudegracht voorzien van een omkadering van oude hardstenen trottoirbanden. Helaas werden hierbij nog meer wortels verwijderd, terwijl de actie oorspronkelijk bedoeld was om de bomen te helpen...

Overigens hebben waarnemingen tijdens het rioleringsproject ook allerlei gegevens opgeleverd betreffende de ontwikkeling van de werven en de beschoeiingen. In de loop der eeuwen hebben bij vernieuwing van schoeiingen en kademuren de werven zich geleidelijk uitgebreid ten koste van de grachtbreedte, ondanks alle pogingen van de stedelijke overheid om dit te voorkomen. Dit bleek uit diverse voorbeelden van achter elkaar gelegen resten van oude beschoeiingen van uiteenlopende constructie. Soms zijn ook middeleeuwse kademuren later vervangen door ervóór geplaatste houten schoeiingen, die later weer werden opgevolgd door de daar weer vóór gebouwde huidige kademuur (41). Iets dergelijks geldt trouwens ook voor veel werfmuren. Dikwijls blijken deze bij onderhoudsbeurten in de loop der tijd aan de buitenkant herhaaldelijk van nieuw metselwerk te zijn voorzien, zodat het front steeds verder naar voren kwam. In feite is de hele werf dus geleidelijk wat opgeschoven naar het midden van de gracht.

Een ander aspect van de moderne tijd zijn de vele leidingen van de nutsbedrijven die onder de straat een plek moeten vinden. Veel hiervan loopt over of door de gewelven onder de straat, maar sommige hebben zich een plek veroverd onder de bestrating van de werven, met al het graafwerk van dien. Een deel bestaat uit leidingen van de stadsverwarming, die door hun omvang in verband met de keldergewelven vaak moeilijk inpasbaar zijn onder de straat. Een ander deel wordt

gevormd door nutsleidingen die te maken hebben met de sterk toegenomen bedrijvigheid op kelderniveau. Zorgden de huisaansluitingen van de riolering reeds voor een groot aantal doorkruisingen van de wortelzone in de dwarsrichting, de nutsbedrijven voegden daar plaatselijk nog eens doorkruisingen in de langsrichting aan toe. Helaas is bij de aanleg van deze leidingen ook op een aantal plaatsen geen rekening gehouden met de voor de karakteristiek van het grachtprofiel zo wezenlijke plantzones, die juist om deze reden in de bestemmingsplannen binnen het Beschermd Stadsgezicht zijn opgenomen. Zoals reeds in het voorgaande werd aangegeven gaat het bij de Oudegracht hierbij om de zone langs de werfmuren (46).

42, 43. In het centrale deel van de Oudegracht was vaak op grond van het gebruik van de werven voor laden en lossen en opslag minder aandacht en ruimte voor bomen dan langs de rest van de gracht. Boven: vanaf de Bakkerbrug naar het noorden, tekening van Jan de Beijer, 1745. Beneden: vanaf de Bakkerbrug naar het zuidoosten, 1870.

5. Samenvatting

Samenvattend kan worden gesteld, dat bomen vanouds een belangrijke rol in het Utrechtse grachtbeeld hebben gespeeld, maar dat deze rol niet altijd dezelfde was. Aangezien het in hoofdzaak om particuliere bomen ging zonder stedelijk concept als basis, mag men voor de *middeleeuwse* situatie waarschijnlijk van een vrij spontaan en afwisselend beeld uit gaan, waarbij het streven naar een doorlopende, laat staan homogene, reeks niet aan de orde was. Hooguit zal van stadswege zijn opgetreden ter voorkoming van overlast en gevaar. Gangbaar was, dat de bomen op de werven stonden en in het algemeen geconcentreerd in een strook vrij dicht langs de werfmuren. Bij de smalle werven langs de Nieuwegracht kwam dit overigens ongeveer overeen met midden op de werf.

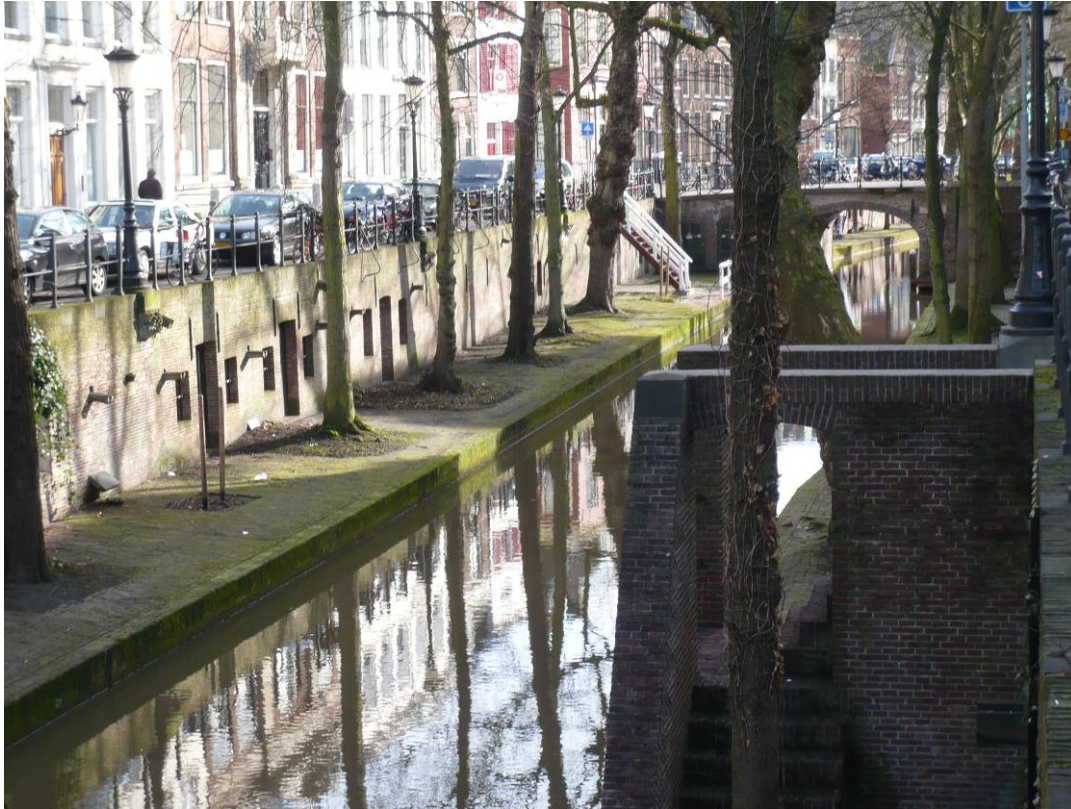
In de 17e eeuw ontstond een veel sterker streven naar stedelijke en stedenbouwkundige kwaliteit, en daaruit kwamen ook welstandsbepalingen voort, ten aanzien van zowel het bouwen als de openbare ruimte. Een gevolg was onder meer aandacht voor de stedenbouwkundige toepassing van bomen. Dit leidde ook tot maatregelen ten aanzien van de bomen langs de grachten. Het is verrassend te zien hoe het verschil in karakter tussen de Oude en de Nieuwegracht tot uiting komt in een verschillende benadering door het stadsbestuur ten aanzien van de tot dan toe ongeordende boombeplanting aldaar. Bij de Oudegracht stond vanouds de bedrijvigheid en dus het gebruiksaspect van de werven voorop en zag de stad geen aanleiding tot ingrijpen. Bij de Nieuwegracht daarentegen stond het woonkarakter en de stedelijke kwaliteit op de voorgrond, en kregen de particuliere eigenaren in 1659 de opdracht binnen een maand alle bomen te rooien en te vervangen door ordelijk geplaatste lindebomen "tot cieraet van de stad", waardoor een soort regelmatig laaneffect ontstond. Dit karakterverschil is tot op heden zichtbaar. In dezelfde visie en tijd past ook het van stadswege uitbreiden van het boombestand langs de grachten, met (bij gebrek aan werven) op straatniveau geplante bomen langs de oostzijde van de Plompetorengracht, het noordelijke deel van de Drift, en de Kromme Nieuwegracht: bij een kwalitatief hoogwaardige gracht hoorden bomen. Deze toevoeging verdween in de loop van de 19e eeuw geleidelijk weer uit het grachtbeeld. Dit wordt door velen vooral bij de Plompetorengracht als een gemis ervaren, en als achterstelling ten opzichte van de Nieuwegracht.

In de 19e eeuw nam de economische belangstelling voor de werven geleidelijk af, en nam het verval zichtbaar toe. Vooral bij de Oudegracht ging ook de kwaliteit van het boombestand achteruit, en ontstonden kale grachtgedeelten, met name daar waar de werven stedelijk eigendom waren. Op sommige andere plaatsen hadden de bomen een zeer incidenteel karakter.

Na een bescheiden aanloop in de tweede helft van de 19e eeuw nam *rond 1900* de belangstelling van stadswege toe om plaatselijk bomen op de werven langs de Oudegracht bij te planten. Soms gebeurde dit in rijtjes die de maat van de percelen overschreden. Bij de Nieuwegracht, waar een groot deel van de werven in 1832 reeds als stadseigendom te boek stond, was dit in verband met het andere karakter waarschijnlijk reeds veel eerder het geval. Als blijk van goede zorg werden daarbij in verband met de beperkte groeiomstandigheden rond 1900 dikwijls de bomen geplant met een verhoogde boomkrans in de vorm van een achthoekige houten bak. Na het vergaan van de planken leidde dit tot een oplopende boomspiegel.

Aanvankelijk werd hierbij het gangbare assortiment stadsbomen toegepast, waarbij rond 1870 speciaal de Platanen opvallen, en rond 1900 de lepen, terwijl bij de Nieuwegracht het accent lang op Linden bleef liggen. Opvallend is na 1900 ook de toename van het aantal Kastanjes.

Na 1930, maar vooral rond 1970 veranderde het beeld van de werfbeplanting sterk door de toepassing van een steeds grotere variatie in soorten en cultivars, dat thans is opgelopen tot ruim 160. Bij de Nieuwegracht werd de dominantie van de Linde minder sterk. Langs de Oudegracht nam ook de beplantingsdichtheid sterk toe. Niet alleen werd er naar een min of meer doorlopende beplanting gestreefd, maar ook werd op brede werven plaatselijk een dubbele rij bomen of een gespreide beplanting toegepast. Het principe van de karakteristieke plantstrook langs de

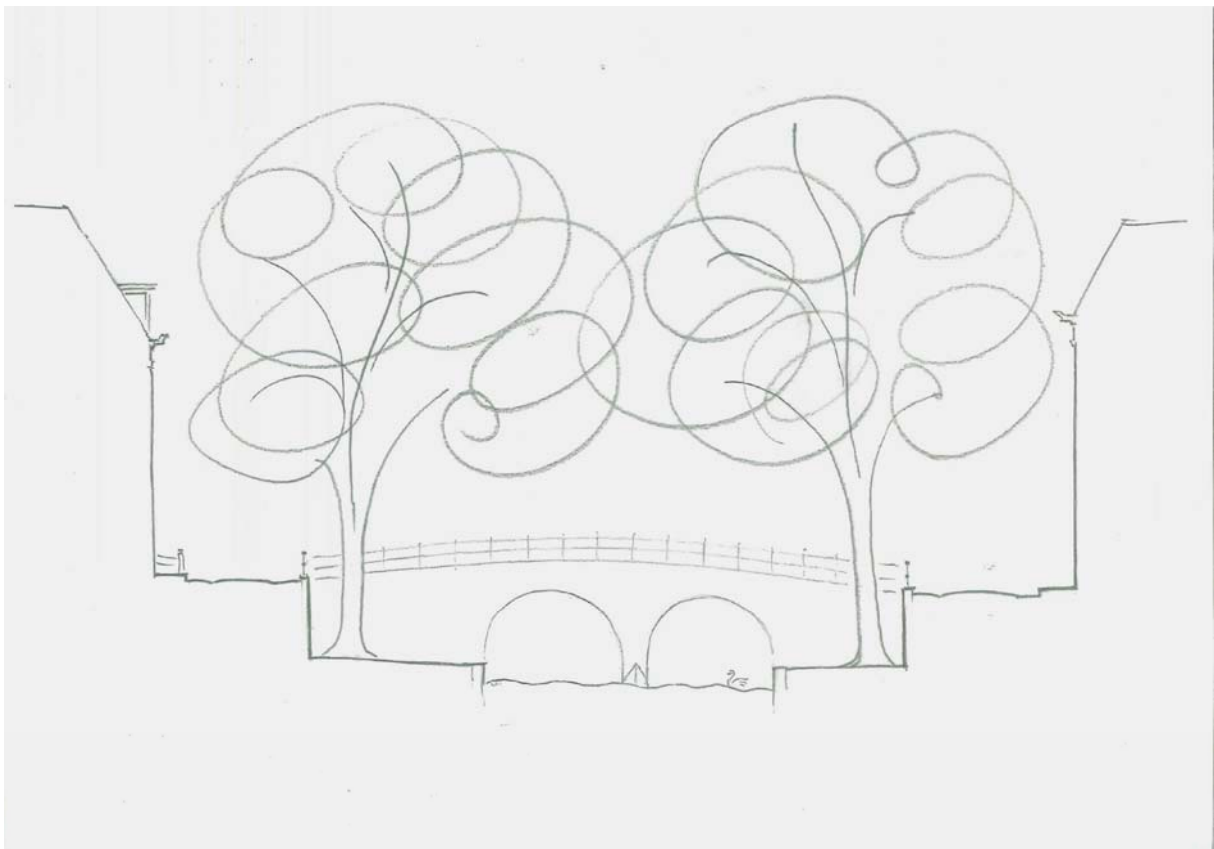
44. Waar langs de Nieuwegracht de regelmatige opzet nog duidelijk aanwezig is, is het belangrijk deze bij het herplanten van bomen te respecteren c.q. te versterken.

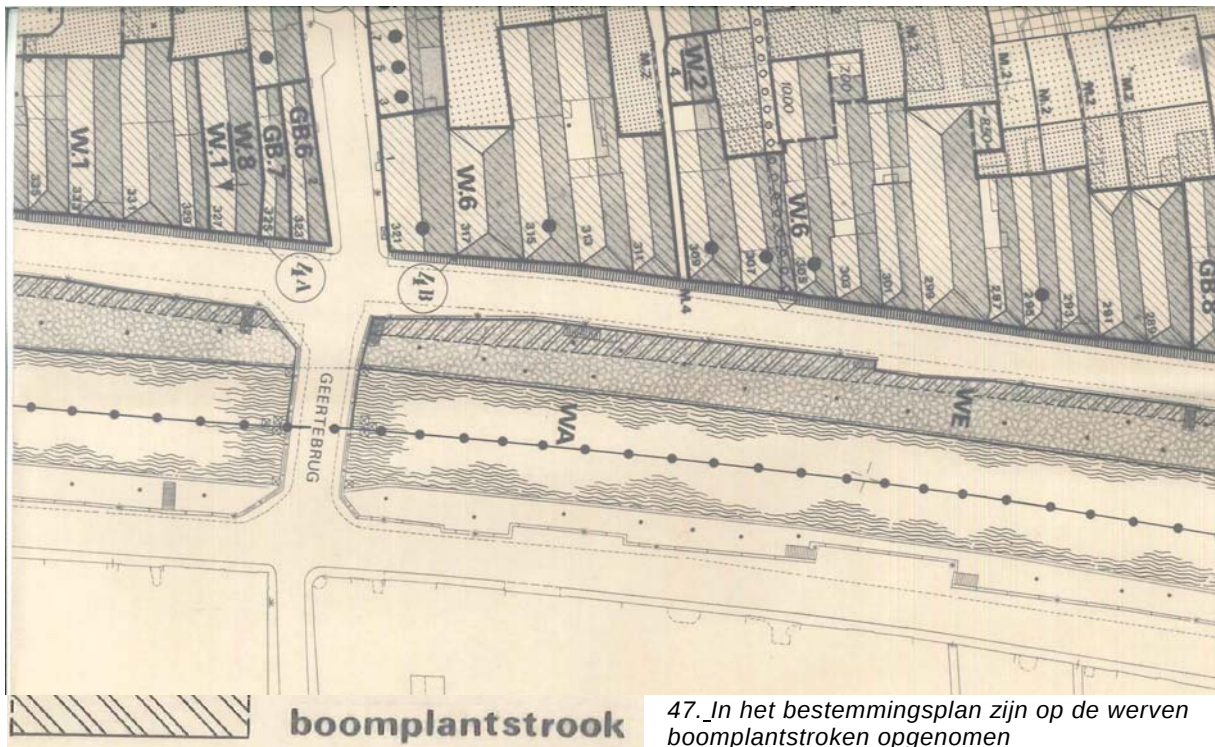
45. Soms leveren bomen die niet in het karakteristieke "basis-assortiment" passen een waardevolle andere bijdrage, bijvoorbeeld door hun karakter of door hun rol in de herfst.

werfmuur verwaterde. Om die reden werd deze plantzone in de bestemmingsplannen binnen het Beschermd Stadsgezicht opgenomen (46, 47). Van de in het totaal nu ongeveer 460 bomen langs de grachten staan verreweg de meeste aan de Oudegracht. Van de ca 130 *oude* bomen vindt men echter het merendeel langs de Nieuwegracht.

Naast de toegenomen belangstelling trad in de tweede helft van de 20e eeuw door diverse oorzaken een achteruitgang van de groeiomstandigheden van de bomen op de werven op. Hierbij spelen de vernieuwing van kademuren en werfmuren een rol, maar ook de (doorlopende) bestrating, de riolering, nutsleidingen, waterpeil en bodemuitputting. Het feit dat een deel van deze oorzaken onomkeerbaar is vraagt thans ter compensatie extra aandacht voor factoren die aan de verbetering van de groeiomstandigheden kunnen bijdragen. Het is alleszins de moeite waard om tijdig te zorgen dat ook in de toekomst het Utrechtse grachtbeeld voor een belangrijk deel kan worden bepaald door waardevolle oude bomen.

46. Schets van het principe-profiel van de Oudegracht. De bomen horen vanouds in een strook dicht langs de werfmuren, waardoor de bredere werven veel open ruimte kennen. Dit leidt tot een open grachtbeeld met veel allure.

48. Om de allure van het karakteristieke grachtprofiel ook een toekomst te geven is het van wezenlijk belang nieuwe bomen binnen de plantzone dicht bij de werfmuur te planten, en jonge bomen daarheen te verplanten.

6. Conclusies en aanbevelingen

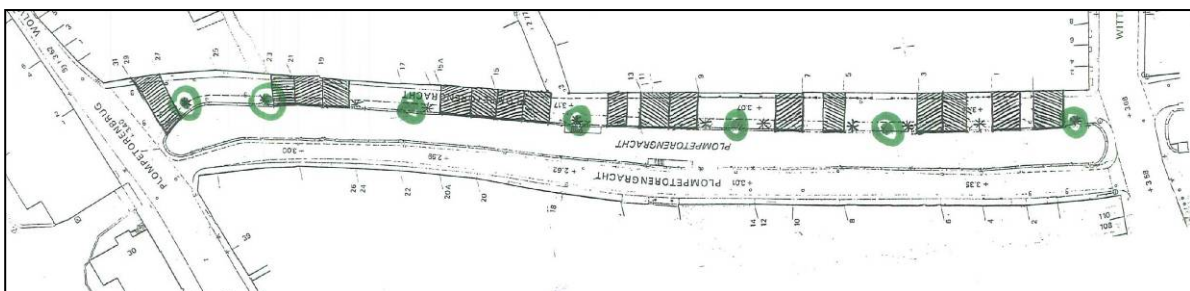
Het historische gegroeide beeld van de Oude- en Nieuwegracht is iets, waar we met z'n allen trots op zijn en mogen zijn. Dit heeft geleid tot het voornemen van het stadsbestuur om de Utrechtse grachten met hun werven voor te dragen voor opname op de Wereld-erfgoedlijst van de Unesco. Mede met het oog daarop is het van belang ons de rol van de bomen daarin en de bijdrage die zij leveren aan de waarde van dit grachtbeeld te realiseren. Maar ook om ons te realiseren, dat we *nu* door extra aandacht moeten zorgen, dat *ook in de toekomst* het Utrechtse grachtbeeld voor een belangrijk deel kan worden bepaald door waardevolle oude bomen. Het gaat daarbij om aandacht voor verschillende aspecten.

Verschillen in karakter per grachtdeel, in verband met de historische achtergrond

- Bij de Oudegracht past het idee van de vroegere “particuliere bomen” in de karakteristiek, met een vaak onregelmatige plaatsing en een wat ruimer assortiment.
- Bij de Nieuwegracht ligt het accent juist op een veel regelmatiger “laaneffect”, gedomineerd door oude lindesoorten. Waar nog sprake is (of de mogelijkheid is) van lindenreeksen, is het van belang dit aspect te versterken (44).
- In het centrale deel van de Oudegracht zijn de werven smal en vanouds boomloos geweest (Vismarkt, Lichtegaard, achter de Lijnmarkt)
- Achter de Twijnstraat was bij uitzondering geen werf maar een “straatje langs het water” en vanouds zonder bomen.
- Bij het zuidende van de Nieuwegracht vormt de oostzijde de parkwand van het Servaesbolwerk, dus van het Zocherplantsoen. Hier moet worden gestreefd naar gave boomgroepen met een opening tegenover de Oude Hortus.
- Bij de Plompstorengracht worden de vroeger aan de oostzijde aanwezige bomen zeer gemist, waardoor deze gracht als “kaal” en ondergewaardeerd te boek staat. Het zou een grote winst zijn hier in het rabat aan de waterkant weer een beperkt aantal Linden te planten op plekken zonder werfkelder. Een zevental zou voldoende zijn om het grachtbeeld zeer te verrijken (49).

Plantzone

- Voor de karakteristieke profiel van de Oudegracht is de juiste plaats van de bomen van wezenlijk belang. Hierdoor blijven de werven aan de waterkant vrij en wordt een ruim grachtbeeld met allure gewaarborgd (46). In verband hiermee is in het bestemmingsplan een plantzone van twee meter langs de werfmuren aangegeven, met een tweeledig doel: enerzijds om de karakteristieke plaats voor bomen aan te geven, en anderzijds om deze zone vrij te houden (c.q. vrij te maken) van kabels en leidingen die het planten van bomen op de juiste plaats in de weg zouden kunnen staan (47).
- Plant bomen (zoveel mogelijk) als vanouds in de plantzone vlakbij de werfmuren (veelal 1 tot 1,5 m uit de muur), tenzij er reden is voor een uitzondering.
- Om de kwaliteit van het toekomstige grachtbeeld te bevorderen is het wenselijk jonge bomen die hierbuiten staan waar mogelijk te verplanten (48).
- Oude bomen (ver) buiten de plantzone: niet vervangen.
- Streef ernaar de plantzone leidingvrij te houden of te maken, zeker daar waar dit het planten van essentiële bomen op de juiste plaats in de weg zit.

49. Voorstel voor het herplanten van bomen langs de Plompstorengracht op niet onderkelderde delen. 1981/1997

50, 51, 52. Rond 1900 werden dikwijls verhoogde boomkransen met houten randen toegepast om bomen extra doorwortelbaar volume mee te geven. Later bleef hiervan vaak een verhoogde standplaats over.

Assortiment

- In verband met hun invloed op het karakter van de grachten is het van belang, om voor de hoofdmoot van het toe te passen assortiment uit te gaan van klassieke stadsbomen, zoals deze vanouds langs de grachten voorkwamen. Het gaat daarbij vooral om Lindes, Iepen, Essen, Esdoorns, Platanen, en mogelijk in bescheiden mate Eiken en Kastanjes.
 - *Lindes*: Het zou goed zijn tijdig stekken op te kweken van thans nog aanwezige oude Lindes, om daarvan in de (nabije) toekomst gebruik te kunnen maken, en om oud genenmateriaal niet verloren te laten gaan. Dit geldt wellicht ook voor een aantal andere oude boomsoorten, waarvan dit nu nog mogelijk is. Dit hangt samen met het inmiddels door onderzoek gegroeide besef van het belang van historische boomsoorten en hun bijdrage aan de locale karakteristiek. Vroeger was het gebruik van bepaalde Lindensoorten veel sterker plaatsgebonden dan thans. Nederland nam in de 17 en 18e eeuw bij het kweken van hoge kwaliteit lindes een bijzondere plaats in met veel export naar onder meer Engeland en Zweden.
 - *Iepen*: Door de iepziekte is de rol van de iep als meest monumentale stadsboom gedecimeerd. Om deze toch ook in het stadsbeeld van de toekomst een plek te geven is het van belang deze boom ook langs de grachten te blijven aanplanten, ook al zijn we ons bewust van het risico van uitval.
 - *Kastanjes*: De rol van de Kastanjes nam na 1900 sterker toe dan voor het "stadsbomenkarakter" van de Oudegracht wenselijk is, in verband met hun massieve aard. Daar sinds enige tijd de Kastanjes veel van ziektes te lijden hebben, zullen zij in veel gevallen door andere bomen moeten worden vervangen. Op beperkte schaal kan daarbij aan de Tamme Kastanje gedacht worden. Maar het zou jammer zijn wanneer de Paardenkastanjes geheel uit het grachtbeeld zouden verdwijnen. Zo mogelijk zouden zij in de toekomst weer op beperkte schaal moeten worden toegepast.

Verbetering groeiomstandigheden

- In de eerste plaats zouden waar mogelijk de boomspiegels moeten worden vergroot. Dit geeft meer wortelruimte (grondvolume) en lucht, maar kan ook bijdragen om het probleem van het opdrukken van bestrating te verminderen (ook al door het verminderen van het bestrate en te onderhouden oppervlak). Randen bij voorkeur als verhoogde rollaag uitvoeren en grond binnen de boomspiegel aanvullen.
- Waar mogelijk moeten de boomspiegels open worden gehouden, danwel van passende beplanting/bodembedekkers worden voorzien. Soms kan mogelijk plaatselijk een open bestratingspatroon worden toegepast op te belopen delen.
- In het druk gebruikte centrale deel zullen de boomspiegels in veel gevallen moeten worden beschermd - en tevens tot beloopbaar c.q. bruikbaar oppervlak worden gemaakt – door middel van passende boomroosters, liefst van een "meegroeïend" model.
- Nieuwe bomen planten met – voor zover wenselijk – verhoogde boomkransen met houten randen, waardoor zij een extra doorwortelbaar volume meekrijgen, dat na het verdwijnen van de houten randen als verhoogde standplaats voortbestaat (51).
- Waar mogelijk en nodig voeding en beluchting toepassen om de bomen te helpen het maximale uit de beperkte mogelijkheden te halen.
- Graafwerk en leidingen zoveel mogelijk vermijden.

53. Het economisch drukke centrum in de bocht van de Oudegracht met intensief gebruikte werven, 1870

54. Het rustiger beeld van de zuidelijke Oudegracht, met grotendeels ongeplaveide werven en, 1870.

7 Literatuur

Monde, N van der, *Geschiedenis van de straten, pleinen, etc.* Utrecht 1844

Werkgroep Kunsthistorisch Instituut R.U.: "Utrecht in de 17^e eeuw: architectonische en stedenbouwkundige aspecten". In: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972.

Dam, H. (red.) e.a.: *Utrecht aan de werf, De geschiedenis van de Utrechtse werven en werfmuren.* Utrecht 1987

Wilmer, C.C.S.: *De getekende stad. Utrecht in oude tekeningen 1550-1900.* Utrecht 2005.

Winters, P.J. (DOW, afd. Groenvoorzieningen), *Vermeldenswaardige bomen in de gemeente Utrecht.* Utrecht, 1978.

Bomengids 1: *Centrum van Utrecht, bomen langs de singels en grachten.* Gemeente Utrecht, z.j. (ca 1988)

Kuiper, H. *Monumentale bomen in Utrecht.* Utrecht 1992.

Bomengids 1. Centrum van Utrecht, De bomen langs de singels en grachten.

Boonen, C. : *Een steenhard bestaan, Muurbegroeiing.* Utrecht 1982

55, 56. Karakteristiek is het verschil tussen deze oude beelden van de werf als "werkterrein" bij de Oudegracht en als "voorhof voor huiselijk gebruik" bij de Nieuwegracht

Colofon

Uitgave
Gemeente Utrecht
StadsOntwikkeling, Stedenbouw en Monumenten, Cultuurhistorie

Teksten
A.F.E. Kipp

Datum
2003
Aangevulde versie februari 2009

Meer informatie
Telefoon 030 – 286 39 90
E-mail Cultuurhistorie@utrecht.nl
www.utrecht.nl